

Вовк Поліна Самаріївна

доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник

Інститут української мови НАН України

У статті розглядається міжмовна асиметрія звукової будови слова як мовного знака, частотні позиції фонем як найменшої одиниці фонемних мов, аналізуються силабеми й тонеми як найменші одиниці кореневих мов.

Ключові слова: мовний знак, міжмовна асиметрія, фонема, силабема, тонаема.

В усіх мовах світу слово є мовним знаком, має зміст і форму, а втім формула слова є триповерховою. На верхньому поверсі – лексичне значення плюс граматичне значення плюс конотація. Звукове слово всіх мов має звукову форму. Типологічна відмінність мов виявляється на "середньому" поверсі: у наявності граматичної форми. (Внутрішня форма – образ, на якому ґрунтується лексичне значення – як елемент "середнього" поверху властива всім мовам, проте може "вицвітати").

У мовах світу функціонують щонайменше 15 релевантних одиниць звукової форми мови, якщо враховувати і нуль звука, паузу, то 16.

Найменшою релевантною одиницею звукової форми флективних мов (таких, як українська) є фонема.

За концепцією М.В. Гординої (Санкт-Петербург), найменшою релевантною одиницею звукової форми коренеізолюючих мов (таких, як в'єтнамська, китайська) є силабема (інший термін – складофонема), тобто відрізок довжиною в один склад, який має цілісне, неділиме системне значення звукового засобу мови і сприймається носіями мови як одиниця (а не як послідовність одиниць). Силабема китайської мови завжди оформлена одиницею тону – тоневою. Вважаємо, що коренеізолююча китайська мова має не одну, а дві найменші одиниці звукової форми: силабему й тонеми, які реалізуються в межах складу-слова, мають єдність місця й часу реалізації і вкупі створюють звукову форму первинного односкладового китайського слова.

Такі флективні індоєвропейські мови, як українська, мають не менше одинадцяти одиниць звукового оформлення слова і речення (плюс пауза). До релевантних одиниць належать фонема і морфонема, складема і морфоскладема, акцентема і морфакцентема, ритмема, римема, темперема і нофема, а також інтонема і паузема.

Дамо лаконічні визначення основних звукоформальних одиниць мов світу.

1. Фонема – найменша функціональна релевантна одиниця звукової структури флективних та аглютинативних мов, необхідна для створення й розрізнення матеріальної форми одиниць змісту.

2. Морфонема – одиниця типології фонемного складу морфеми.
3. Складаема – одиниця типологічної структури складу флективної або аглютинативної мови.
4. Морфоскладаема – одиниця складової структури морфеми.
5. Акцентема – одиниця релевантного словесного наголосу флективної або аглютинативної мови, наголос словоформи.
6. Морфакцентема – одиниця типології релевантного словесного наголосу морфеми.
7. Нофема – одиниця типології позицій категорій фонем флективної або аглютинативної мови, типології позиційного розподілу голосних і приголосних елементів силабем коренеізолюючої мови та типології позицій силабем щодо тонею і тонею щодо силабем.
8. Мора – одиниця тривалості короткого складу або половини довгого складу у мовах типу давньогрецької, де існував закон трьох мор: наголос не міг бути далі трьох мор від кінця слова.
9. Темпорема – одиниця середньої тривалості вимовляння слова, типологічно пов'язана із словесною структурою мови. Універсалія¹.
10. Ритмема – одиниця мовного ритму.
11. Римема – одиниця типології рим.
12. Інтонема – релевантна одиниця інтонації речення; слово в реченні оформлене відрізком інтонеми.
13. Паузема – нуль звука у мовленнєвому акті як релевантна одиниця його матеріальної форми, протиставлена звучачим одиницям.
14. Гармоніема – специфічна морфонологічна одиниця матеріальної форми слова аглютинативної мови, що визначає тип гармонії голосних у складі кореневої та службових морфем.
15. Силабема – одна з двох найменших одиниць матеріальної форми коренеізолюючої мови, фізичним корелятом якої є склад. Укупі з тонею формує матеріальну форму первинного слова.
16. Тонема – одна з двох найменших одиниць матеріальної форми коренеізолюючої мови, фізичним корелятом якої є рух тону. Укупі із силабею формує матеріальну форму первинного слова.

Для слова флективної індоєвропейської слов'янської мови (української) актуальні десять одиниць (1–7 та 9–11), а також відрізок інтонеми протягом слова і паузема, яка забезпечує принципову виділимість слова у реченні.

Мови аглютинативні (такі, як турецька) мають додатково свою специфічну одиницю – гармоніему, що виявляється у гармонії голосних кореневих та службових морфем.

Специфікою коренеізолюючих мов є поєднання силабемі й тонею для звукового оформлення первинних однокореневих слів.

¹ Як одиниця існує в усіх мовах світу, проте числові вираження неоднакові, залежать і від середньої довжини слова, характерної для даного типу мов, і від специфіки конкретної мови.

Отже, маємо звукові мовні одиниці універсальні й специфічні.

До універсальних належить темпорама, тобто середня тривалість звучання слова, найменша у коренеізолюючих, найбільша в інкорпуючих мовах; нофема – уведена М.В. Пановим одиниця позиції, бо позиційний критерій важливий для всіх мов; ритмема й римема, бо усім мовам властивий ритм і всіма мовами співають пісні.

Специфічними одиницями є фонема флективних та аглютинативних, мора – одиниця тривалості складу мов з короткими й довгими складами, гармоніями аглютинативних, силабеми й тонеми коренеізолюючих мов.

Акцентема та морфакцентема властива мовам з релевантним словесним наголосом.

Відмінність складеми (одиниці флективної або аглютинативної мови) від силабеми (одиниці коренеізолюючої мови) полягає в тому, що складема – одиниця **не найменша**, проте структурна, має свою парадигматику (типи складів у мові) й синтагматику (сполучуваність складів).

Вважаю, є підстави думати, що зі знаковим характером мови опосередковано пов'язана закономірність існування, протиставлення і взаємодії двох центрів: інформативного й частотного. Ця закономірність по-різному виявляється у мовах різних типів і на різних рівнях мови.

Зокрема, на рівні найменших одиниць звукової будови української мови – фонем найбільшу інформативність мають приголосні, а максимальну частотність – голосні.

Доцільно експліцитно сформулювати характер асиметрії мовного знака.

Слово як знак мови асиметричне за своєю природою, бо має зміст і форму. Це явище властиве всім словам усіх мов світу, є проявом асиметрії мовного знака як **внутрішньомовної і внутрішньознакової універсалії**.

Проте слова різних мов типологічно розрізняються структурою компонентів змісту й форми. Внутрішньомовно українське слово диференціюється за особливістю співвідношення змісту й форми як повнозначне і службове. У типовому повнозначному слові є лексичний компонент змісту, який формально може виявлятися у живій, нестертій внутрішній формі: наприклад, *вікно* – це отвір, куди дивиться *око*; граматичний компонент змісту, що виявляється у граматичній формі слова (*вікно* – іменник середнього роду; саме на це, а також на число і відмінок указує флексія – *о*); слід звернути окрему увагу і на конотацію. Співвідношення лексичного й граматичного значення слова, овіяного конотацією, із внутрішньою та граматичною формою є чисельником щодо знаменника – звукової форми слова.

У словах аглютинативних мов кожний компонент граматичного значення маніфестований окремим елементом граматичної форми (яку може створювати і повтор кореневої морфемі). Наприклад, у турецькій мові слово *oda* – *кімната*; формант множини – *lar* (або *ler*, залежно від

кінцевого голосного кореня); *кімнати* – *odalar*. В аглютинативній індонезійській мові множина утворюється засобом повтору: *anak* – хлопчик, дитина, *anak²* (*anak* – *anak*) – хлоп'ята, діти; *perempuan* – дівчина, жінка; *perempuan* – *perempuan* – дівчата, жінки.

У первинному кореневому слові коренеізолюючої мови формально-граматичний компонент відсутній.

Внутрішньомовна міжзнакова асиметрія виявляється, зокрема, в омонімії та синонімії (*коса*; *дім*, *будинок*, *будівля*, *палац*) і, як уже згадувалося, у протиставленні повнозначних і службових слів. Лексичним значенням службових слів є їх граматичне значення.

Найцікавішою ланкою асиметрії мовного знака є **міжмовна асиметрія**. Оскільки досвід людства глобалізується, існує принципова близькість наукових понять, особливо термінологізованих: синонімія або збіг лексичного значення різномовних слів, що входить до аспекту змісту, при формальній етноспецифічності та мовноспецифічності аспекту вираження.

Гіпотеза Е. Сепіра та Б. Уорфа враховує особливості умов життя, історії, менталітету різних народів, внаслідок чого людство розмовляє не однією, а різними мовами. Міжмовна асиметрія мовних знаків виявляється передусім у семантиці, лексиці, граматиці, досить часто і у конотації, завжди у структурі засобів звукового вираження, пов'язаних з походженням, типом та конкретною історією мови. Специфіка звукової будови мов і характер керування мовленням, процесами породження та сприйняття звукової форми слів з боку мозку мовця й слухача забезпечують високий рівень автоматизму керування цими процесами, які нормально, у носіїв мови не перебувають у світлому полі свідомості. У білінгвів чи полілінгвів мішана двомовність або багатомовність призводять до іноземного акценту у вимові цільової мови.

Проте у цій статті хотілося б наголосити на такому цікавому, важливому і не висвітленому досі у науковій літературі явищі, як **різна кількість типів одиниць** звукової будови мов і, зокрема, звукової будови слова як мовного знака, використовуваних мовами різних типів.

Розглядаються три типи мов: флективні, аглютинативні та коренеізолюючі. Контраст утворюють фонемні мови (флективні та аглютинативні), з одного боку, та коренеізолюючі, з іншого боку.

Коренеізолюючі мови (типу китайської, в'єтнамської) використовують, як правило, до 7 типів одиниць звукового оформлення слова як мовного знака: дві найменші одиниці – силабему й тонему, а також нофему, темпорему, ритмему, римему й паузему.

Можливісті фонемних мов ширші. Фонема і морфонема, складема і морфоскладема, нофема, темпорема, ритмема й римема, проекція інтонами на слово й паузема; у мовах з релевантним словесним наголосом – ще акцентема й морфакцентема, у мовах, що враховують мору, – і кількість мор у слові; в аглютинативних мовах – і гармонієма.

Крім того, мови флективні, до яких належить і українська, аналізуємо докладніше. Враховуємо звукові одиниці наступних рівнів звукової будови.

1. Одиниці рівня F–2 – живих чергувань фонем у морфемі.
2. Одиниці рівня F–3 – історичних чергувань фонем у морфемі.
3. Одиниці рівня F–4 – фонемних чергувань близькоспоріднених мов.
4. Одиниці рівня F–5 – фонемних чергувань неблизькоспоріднених мов.
5. Одиниці рівня A–2 – живих чергувань акцентом у морфемі й слові.
6. Одиниці рівня A–3 – історичних чергувань акцентом у морфемі й слові.
7. Одиниці рівня A–4 – чергувань акцентом близькоспоріднених мов.
8. Одиниці рівня A–5 – чергувань акцентом неблизькоспоріднених мов.
9. Одиниці рівня H–2 – живих чергувань нофем у морфемі й слові.
10. Одиниці рівня H–3 – історичних чергувань нофем у морфемі й слові.
11. Одиниці рівня H–4 – чергувань нофем близькоспоріднених мов.
12. Одиниці рівня H–5 – чергувань нофем неблизькоспоріднених мов.
13. Одиниці рівня C–2 – живих чергувань складем у слові.
14. Одиниці рівня C–3 – історичних чергувань складем у слові.
15. Одиниці рівня C–4 – чергувань складем близькоспоріднених мов.
16. Одиниці рівня C–5 – чергувань складем неблизькоспоріднених мов.
17. Одиниці рівня ритмом і ритмом, що чергуються у сучасній мові та історично, у близькоспоріднених та неблизькоспоріднених мовах.

Міжмовна асиметрія звукової будови слова як мовного знака виявляється також у **розташуванні знаково сильної, частотної позиції** фонеми як найменшої одиниці фонемних мов, силабеми й тонеми як найменших одиниць коренеізолюючих мов.

Для коренеізолюючих мов найчастотніша, знаково сильна позиція є кореневою, для флективних – флективною, для аглютинативних – формантною.

Наведений матеріал можна використовувати у курсах загального мовознавства, теоретичному курсі української мови для підготовки викладачів української мови як іноземної, у спецкурсах з фонетики, фонології, звукової будови типологічно різноструктурних мов.

The article observes the interlingual skewness of the sound structure of a word sign, syllabema and tonema as the finest units of the isolated languages are analysed.

Key words: interlingual skewness, language sign, phoneme, syllabema, tonema.